

ФРОНТИР

EXODUS-2022

**СВІДЧЕННЯ
ЄВРЕЙСЬКИХ БІЖЕНЦІВ
РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ
ВІЙНИ**

МИХАЙЛО ГОЛЬД

Харків
«Фоліо»
2026

Проект «Exodus-2022: свідчення єврейських біженців російсько-української війни» ініційовано та реалізовано Асоціацією єврейських організацій та общин (Ваадам) України (керівник — Йосиф Зісельс) і підтримано фондами EVZ (Німеччина), JHF (Нідерланди) та IWM (Австрія).

Видання здійснено за фінансової підтримки канадської ініціативи «Українсько-єврейська зустріч» (Ukrainian Jewish Encounter), голова Ради директорів Джеймс Темертей.

Свідчення зібрані та опрацьовані головою проекту Exodus-2022 Михайлом Гольдом

Переклад — Ганна Некрасова

Ця книга з'явилася завдяки небайдужості десятків людей — волонтерів, співробітників і лідерів єврейських організацій, ізраїльтян і євреїв діаспори, які поділилися з автором контактами героїв проекту Exodus-2022. Я також вдячний своїй родині, частину якої теж спіткала доля біженців. Дружині та синові — першим моїм читачам, братові, який стояв за багатомовною електронною версією Exodus-2022, батькам, яким частково належить ідея збирання свідчень. Але головна моя вдячність — співрозмовникам, які знайшли в собі сили заново пережити травму Виходу, проговоривши те, про що хотілося б забути, заради важливого послання місту і світу. Сподіваюся, послання це буде почуте...

Михайло Гольд

Голоси, що мають бути почуті

Наприкінці січня поточного року в німецькому парламенті відбулось урочисте засідання, присвячене пам'яті жертв нацизму. Виступ одного зі спеціальних гостей — 89-річного одесита Романа Шварцмана, голови регіональної асоціації євреїв — колишніх в'язнів гетто та концтаборів, виявився найбільш резонансним епізодом того форуму й був безліч разів зацитований у медіа. Передусім — оці слова: «У ті часи [Другої світової війни — Ю. А.] мене намагався вбити Гітлер, оскільки я єврей. Тепер Путін намагається вбити мене, тому що я українець».

Краще про те, що відбувається з українським єврейством сьогодні, під час російської збройної агресії, не скажеш. Можна хіба лише сперечатися, чи достатньо вважати, що українських євреїв намагається вбити лише Путін. Але розуміємо, що в цьому контексті то вже не прізвище окремо взятого злочинця, а назва цілої злочинної системи з її злочинними армією, силовими службами, суспільством, ідеологами. Усім, що окреслюємо поняттям рашизм. Гітлер, до речі, у тому контексті — також уже не тільки окреме прізвище.

Свідчення, зібрані в цій книжці, є болісним і більше ніж переконливим підтвердженням історичної фрази Романа Шварцмана. Скільки болю закладено вже в заголовках поодиноких історій! Можна гортати навмання і натрапляти — без жодного попереднього відбору:

*ОДНИМ «ГРАДОМ» УБИЛО ЧОЛОВІКА,
СИНА, МАМУ ТА СОБАКУ*

*ПОКИ МАМА ЕВАКУЮВАЛАСЯ З БУЧІ,
НАРАХУВАЛА 11 ТРУПІВ НА ВУЛИЦІ*

РОСІЙСЬКИЙ ТАНК РОЗСТРІЛЯВ
НАШЕ ВІДДІЛЕННЯ НЕЙРОХІРУРГІЇ
ПЕРШИЙ МІСЯЦЬ ОКУПАЦІЇ РОСІЯНИ
НЕ ДОЗВОЛЯЛИ НІКОГО ХОВАТИ
У НАС НЕ ЗАЛИШИЛОСЯ НІЧОГО В МАРІУПОЛІ,
І ВІД МАРІУПОЛЯ НІЧОГО НЕ ЗАЛИШИЛОСЯ

Фактично кожен текст, кожне свідчення — це волення до неба.

Це — не література. Тут не до стилю, не до краси слів і речень. Тут ідеться про максимальну точність пам'яті. Точність у деталях, де, як відомо, криється володар зла. Сукупність усіх збережених пам'яттю деталей дуже важлива для майбутніх гаг. Ми не повинні втрачати певність у тому, що всі неминучі трибунали таки відбудуться. Тому так потрібні ці свідчення. І що більше в них деталей, то більше правди.

Як вдиралися в мирне нормальне життя, щоб його руйнувати.

Як били, грабували, виносили з домівок речі, як випорожнювалися всюди, де лиш могли й хотіли.

Як розстрілювали беззахисних.

Як скеровували бомби й запускали ракети.

Так, це російська війна проти українських цивільних. Президент Америки любить пустити сльозу над загибеллю якихось «молодих чоловіків» по обидва боки лінії фронту. Але він уперто не бачить, як Росія вбиває українське цивільне населення. «Це помилка», — вважає він. Цієї книжки він не прочитає. Але сподіваюся, що навіть його колись наздожене неприємна правда про російську, у цілком нацистських параметрах, тотальну війну.

Чому вона тотальна?

Бо за найвищим рахунком, сенс російської агресії — знищення життя. А це означає — сплановане нагромадження

тяжких і дуже тяжких злочинів. Їх фіксують, описують, систематизують. Станом на сьогодні їхня кількість уже сягнула 159 тисяч.

Улітку 2022-го, першого року великої війни, автор цих рядків вирішив укласти щось на зразок типології російських воєнних злочинів в Україні. У мене набралось 27 типів, але цей список, ясна річ, далеко не повний. Нині, переглядаючи його, зауважую, що безпосередню дотичність до зібраних у цій книжці свідчень мають щонайменше десять із них. А саме:

- масовані смертоносні атаки на цивільне населення зброєю невибіркової дії (бомби, ракети, снаряди, дрони), зокрема й такою, що заборонена конвенціями;

- неспровоковані «безпричинні» масові розстріли на окупованих територіях, цілеспрямоване знищення мирного населення;

- гвалтування жінок, чоловіків, дітей, старих — дуже схожі на сатанинські ритуали;

- полювання на визначених агресорами осіб за наперед сформованими критеріями та списками, викрадення їх із подальшими катуваннями та вбивствами;

- мародерство, грабежі, крадіжки, розбій;

- нищення людських домівок, масове позбавлення мирних мешканців елементарних умов людського життя;

- руйнування цивільної інфраструктури — прицільне і методичне;

- приречення сотень тисяч людей на муки голоду, холоду, зневоднення, на темряву й антисанітарію;

- позбавлення тисяч людей доконче потрібних медичних засобів та можливостей медичної опіки й лікування;

- завдання незліченних фізичних уражень і психічних травм.

За кожним із пунктів цього переліку — трагедії, яких так багато, що мусимо дуже пильнувати, щоб вони не стали, чорт забирай, просто статистикою.

Упорядник цієї пронизливої збірки свідчень слушно зазначив: «Кров єврейських біженців, зрозуміло, не червоніша за кров інших».

Це так. Але єврейський контекст вельми важливий. Цю важливість виразно сформулював цитований вище Роман Шварцман. Ні, колективний путін не вбиває євреїв тільки за те, що вони євреї, як то робив його історичний попередник у часи свого третього райху. Колективний путін убиває людей за українські паспорти — і незалежно від їхньої етнічної та релігійної ідентичності. Він убиває, як уже відзначено, невибірково, його улюблені види зброї мають невибіркову дію. Його улюблена ціль — великі скупчення цивільного населення. Це геноцид на знищення не етнічно-релігійного, а іншого типу ідентичності — громадянського.

Євреї, що як само собою зрозумілу річ прийняли громадянську ідентичність своєї батьківщини — України й тільки за це зазнають жаклих втрат, передусім життя рідних і близьких, є надзвичайно важливими свідками в майбутньому процесі щодо злочинів рашизму.

Вільний світе, почуй їхні голоси.

Юрій Андрухович
письменник

Трагедія на «три А»: Ад, Апокаліпсис, Армагеддон

Володимир Винниченко свого часу сказав, що «українську історію не можна читати без броду». А вміщені в цьому збірнику життєві історії єврейських біженців, українських громадян, цей висновок лише підсилюють. Тому я й відтягував прочитання цих 70 історій так довго, як міг. Адже знав, що це будуть 70 вікон до страхітливих людських трагедій. Але коли вже почав читати, то відірватися не міг. Лаконічність оповідей заворожувала — і тільки душа стогнала від співпереживання. Бо як прочитати знечулено такі слова:

«У госпіталь привезли дівчаток від 3 до 10 років із розірваними статевими органами — вижили лише три, решта померла від внутрішньої кровотечі. Усі вони були з Ягідного — це село біля Чернігова, там із 3 березня стояли росіяни... Грабували, гвалтували» (Світлана Швець, Чернігів).

Не дивно, що в пенсіонера Ігоря П'ятикопа, біженця з Маріуполя, виникли біблійні асоціації: «Те, що трапилося з Маріуполем, я називаю «три А»: Ад, Апокаліпсис, Армагеддон». І збірник цих єврейських свідчень не міг бути названий інакше, ніж «Exodus-2022»: «Я тоді подумав, наскільки символічний той шлях, що ми пройшли, і як лягає в історію Песаха наш особистий вихід» (Юрій, Маріуполь).

Ніхто краще не розвінчає злочинність російської пропаганди, ніж ті, хто побачив її жахливі наслідки на власні очі. Тому цей збірник ще колись ляже на суддівський стіл Нюрнберга-2 як голоси свідків звинувачення. А на перші лави підсудних майбутнього трибуналу, поряд із Путіним,

мають сісти творці тієї велетенської машини дезінформації, яка задурманила не лише росіян, а й частку світу. Тому бо-дай за це слід подякувати усім, хто ініціював видання цієї книги та збирав свідчення до збірника «Exodus–2022». Бо вони стануть неоціненними, оскільки саме на історичній пам'яті українських євреїв прагне спекулювати Кремль.

Такою є головна теза кремлівської пропаганди — «Україна — це нацистська держава». Проте є щось одіозне, а то й просто дике в тому, що до збірної категорії українських «нацистів» російська пропаганда зарахувала також етнічних євреїв, якщо вони продовжували бути патріотами України. І воістину була Божа воля в тому, що більшість українського народу на демократичних виборах обрала своїм президентом Володимира Зеленського, який також має єврейське походження і родина якого у час Голокосту постраждала від нацистів. Бо як же інакше можна було б спростувати абсурдне твердження цієї пропаганди, що владу в Україні «захопили нацисти»?!

Ось лише кілька ілюстрацій, як цей пропагандистський трюк відображався саме у єврейській ментальності:

«Перші дні всі були розгублені, налякані та вкрай здивовані версією “денацифікації”. Наш підвал на 80% складався з російськомовних. Від кого та навіщо нас “звільняти”?» (Павло Зельдич, Ірпінь).

«Раніше було єврейське питання. А зараз у Путіна українське — він хоче знищити Україну» (Марина Пілецька, Маріуполь).

«Невже мої батьки, які евакуювалися в дитинстві від фашистів, через 80 років заслужили втечу від бомб рашистів. Від “старшого брата”, що вирішив у своїх маячних фантазіях, ніби нас треба від чогось рятувати» (Ольга Мазуренко, Київ).

«Не треба було нас ні від кого звільняти. Жили вільно собі в Маріуполі, говорили російською, ніякі нацисти єврейську громаду не утискали, всі дні Хануки на драмтеатрі стояла величезна ханукія» (Юрій, Маріуполь).

«Мотивації катма, не розуміють, навіщо приїхали, як нас денацифікувати. [Ми] президента-єврея обрали, а їхні ракети в Бабин Яр падають» (Наталя, Буча).

Мало того, саме етнічні євреї в першу чергу помічали: якщо хтось і поводить як нацисти, то це виключно росіяни:

«Поруч у нас селище циганське. Коротко кажучи, повиганяли їх на мороз, сказали, цигани — не люди... Антифашисти, загалом...» (Ірина Живолуп, Ізюм).

«Якось сказали, мовляв, нічого, бабуся ж війну пережила, і дідусь пережив, не хвилюйтеся, все буде гаразд. І що на це відповіді? Що бабуся пережила війну з фашистами, а ви зараз поведіть як фашисти із нами?» (Аліна Бузунар, Маріуполь).

Ще одна теза московської пропаганди — «переслідування російськомовних» в Україні. Мовляв, Московія вже з 2014 року «визволяє» всіх російськомовних від утисків з боку української влади. І нікого в Росії не стурбувало, що найпершими жертвами повномасштабної війни проти України стали саме російськомовні регіони, які традиційно в культурному сенсі орієнтувалися на Росію. І патріарха Московського Кіріла не приголомшило те, що першими жертвами звірств російських окупантів, яких він благословив іти війною на Україну, були вірні його власного Московського патріархату, які молитовно поминали під час своїх літургій саме його ім'я. Як і те, що чи не найбільше зруйнованих храмів належали саме православним цього патріархату, і саме в цих храмах звучали на його честь багатоголосе многоліття.

Проте все це не могли не підмітити українські жертви цієї навали, зокрема етнічні євреї, — і знову про це свідчить хор голосів:

«Неподалік нас Святогірська лавра — туди люди побігли рятуватися — її теж бомбили, такого навіть нацисти не робили» (Ірина Живолуп).

«Кремль зараз визнав усіх російськомовних у світі співвітчизниками. Які вони мені співвітчизники? Вони

російськомовний регіон нищать» (Юрій Митницький, Костянтинівка).

«Ворога собі вигадали у вигляді українців та “бандерівців”... У нас у Маріуполі, напевно, до 40% були проросійськи налаштовані. Я сама не очікувала, що таке з нами зроблять» (Любов Губенко).

«Не секрет, що Маріуполь досить проросійське місто, і якби у мирних умовах пройшов референдум, не виключаю, що багато хто проголосував би за приєднання до Росії. Але нас із перших днів почали вбивати» (Аліна Бузунар).

«На наступному блокпосту один зупинив, перевірив і спробував завести бесіду, мовляв, в Україні живуть одні бЄндери. — А хто для вас бЄндери? Я з вами російською розмовляю, я бЄндерівка?» (Оксана, Маріуполь).

«Від нас 70 кілометрів до кордону з Росією — і важко зрозуміти, за що така доля російськомовному Харкову. Багато друзів-харків'ян, які ніколи не розмовляли українською мовою, сьогодні переходять на неї, настільки нестерпно для них спілкуватися російською» (Валерія Кольчик, Харків).

І тут ми виходимо на ще одну тему: звідки у росіян така жорстокість? Адже вона є незмінною: про це свідчить уся наша спільна історія, починаючи з Петра I й Катерини II. І своїми звірствами армії Меншикова та Муравйова це прекрасно проілюстрували. Розрахунок був на те, що коли насильство перевищує певну порогову міру, люди не витримують і здаються.

Що ж, Путін і діяв за цими давніми «підручниками». Проте, на щастя, українці не здалися. Навпаки, новітні звірства московської армії викликали одностайний спротив і зустрічну ненависть до росіян. На підтвердження цього я процитую лише одну єврейську біженку — Ірину Ліпкіну:

«Я всім говорю — немає в Україні міста, де путінську Росію ненавиділи б більше, ніж у Чернігові. Незалежно від національної приналежності».

Проте було б помилкою, якби хтось подумав: «Ну, так, підбрали спеціально такі голоси, щоб усе лягало на українську контрпропаганду». Насправді ж розповіді єврейських біженців чесні, а тому в їхніх свідченнях є й такі, що сприймуться патріотами України з боєм:

«Щоправда, були й ті, хто все одно залишився проросійським. У голові це не вкладається — по нас працює авіація, бомбардують житлові квартали, сидимо у підвалі, а люди продовжують захоплюватись “руським міром”. У всьому [мовляв] винні ЗСУ, нацисти, нами прикриваються як живим щитом тощо» (Юрій, Маріуполь).

«Російських солдатів бачили регулярно — вони заїжджали просто у двір на БТР, танках, БМП. Деякі наші жінки вішалися їм на шию — не думаю, що то щиро, але ж...» (Ігор П’ятикоп, Маріуполь).

«А багато хто радіє — театр нам ремонтують [у Маріуполі] тощо. Для нас це жахливо — дитячі спектаклі на гігантському цвинтарі, а для них — радість. Діти до школи пішли, на уроках (російського) патріотичного виховання сидять — ось і думаєш, як нам потім із цим жити? Ми не виженемо цих людей у Росію і не скажемо Росії забрати їх із собою, але стає трохи лячно» (Аліна Бузунар).

Втім не лише боєм сповнені свідчення єврейських біженців, а й великою вдячністю. Адже подана кимось склянка води чи наданий притулок у момент відчаю можуть викликати справжнє цунамі вдячних почуттів. Проте чи не найбільша заслуга у порятунку й евакуації біженців належить рабинам єврейських громад в Україні. Саме вони майже миттєво організували мережі такого порятунку, за що порятовані ними люди безмежно їм вдячні.

І це спонукає мене, українського громадянина і християнина, відзначити особливу самопошвагу всіх релігійних громад України. Для прикладу, згадаю протестантського пастора з Маріуполя Геннадія Мохненка, який також самовіддано визволяв своїх вірних, залучаючи волонтерів до

своїх власних мереж порятунку, за що й отримав із рук капітули УКУ відзнаку «Світло справедливості». Так силою своїх релігійних громад Україна не покинула своїх громадян у біді.

Не можу також бодай коротко не згадати враження єврейських біженців, коли вони вперше після окупації побачили українські блокпости. Про це згадує кілька осіб, але я процитую лише спогад Марини Пілецької з Маріуполя:

«До Запоріжжя іноді доводилося їхати мало чи не міними полями. Коли ми, нарешті, виїхали на перший наш блокпост, і я побачила українські нашивки на шевронах солдатів, сказала чоловікові: наші! І ми плакали вдвох, як діти. Вони нам махали у відповідь, заспокоювали, мовляв, усе буде гаразд, ви в Україні. Я сказала тоді чоловікові, що такого відчуття повного щастя не мала навіть у день нашого весілля».

Ці слова сповнюють мене, етнічного українця, великою зустрічною вдячністю. Певний час ми, українці, з підозрою ставилися до концепту «політичної нації», оскільки декому він асоціювався з лукавим концептом «братніх народів», від якого ми так настраждалися. Проте в час цієї війни ми справді побачили єдину родину, а тому я хотів би завершити свою передмову словами виховательки єврейського дитячого садка з Києва Ольги Мазуренко, які цілковито суголосні з тим, що хотів би сказати і я:

«Путін не розуміє, із ким зв'язався. Навіть якщо він займе всю територію, його гаситимуть з-поза кожного куща. Причому всі — і росіяни, і українці, і євреї. Усі, хто живе на цій землі. У цьому уяві абсолютно певна. Можливо, це станеться не так швидко, як нам хотілося б. Але мотивація тих, хто захищає свій дім, відрізняється від тих, хто прийшов цей дім забрати».

Мирослав Маринович

філософ, радник ректора Українського католицького університету у Львові, дисидент і політв'язень часів СРСР, член-засновник Української Гельсінської групи

Передмова автора-упорядника

Уперше після Другої світової війни та створення держави Ізраїль десятки тисяч єврейських біженців з'явилися в самому серці Європи. Єврейські громади з різних міст України разом із рабинами та значною частиною вірян залишили свої домівки. Деякі наші співрозмовники втратили дах над головою в прямому сенсі цього слова, багато хто — роботу й засоби до існування, є серед них важко поранені й ті, хто втратив рідних і близьких.

Кров єврейських біженців, зрозуміло, не червоніша за кров інших. Однак офіційною метою російської «спецоперації» було оголошено денацифікацію й захист російськомовного населення. Тому особливо показовими є історії переважно російськомовних євреїв України, чії життя були зруйновані «визволителями від нацизму». Ці люди представляли собою об'єкт подвійної «турботи» Кремля — і як євреї (для яких нацизм — еквівалент абсолютного Зла), і як російськомовні.

У кожного — свій «єврейський» досвід війни. Одна жінка згадувала, як напередодні Песаха пекла мацу за допомогою старого газового примуса, купленого ще за радянських часів, і вперше відчула, що «виходить із Єгипту». Інша після відключення електрики використовувала ханукію як лампу, щоб зробити укол інсуліну своїй паралізованій матері. Третя, після окупації Маріуполя росіянами, уперше в житті була змушена сховати маген-давид під блузку.

Поранення та смерть близьких, виживання під артилерійськими обстрілами й бомбардуваннями, часто — у підвалах без електрики, газу, зв'язку, води та їжі, перипетії евакуації та допити у ФСБ — цим людям було, що розповісти. Так чи інакше, ще три роки тому ніхто з них не думав тікати від міфічних українських «нацистів». Але в березні 2022-го

десятки тисяч євреїв зняли з місця, рятуючись від російських «визволителів».

Зрозуміло, наші свідки — не тільки євреї за Галахою, а й люди з єврейським корінням, члени родин — усі, хто має хоч якийсь стосунок до єврейської громади. Від рабинів і директорів общинних програм до жінки, яка за три місяці до війни дізналася, що її біологічна мати — єврейка.

Географія виходу відображає географію цієї війни — Харків і Чернігів, Київ і Одеса, Дніпро й Буча, Ірпінь і Херсон. І, зрозуміло, знесений з лиця землі Маріуполь. Не забуваймо, що найбільші єврейські громади зосереджені власне на півдні, сході й частині в центрі України. І саме по цих регіонах припав головний удар.

До речі, про проросійські настрої в цих краях дедалі частіше можна говорити в минулому часі. «Які вони мені співвітчизники?!», — кричав пенсіонер із Донеччини, будинок якого о третій годині ночі було зруйновано двома ракетами «Іскандер». Його бабусю й дідуся розстріляли нацисти в гетто, батько цього біженця був євреєм, мати — росіянкою.

Хоча більшість респондентів воліли спілкуватися російською, для багатьох вона — рідна для них мова — стала мовою вбивць. Занадто сильний шок від реального зіткнення з «руським міром». Для мене в цьому сенсі став знаковим діалог однієї з наших героїнь зі своєю мамою, яка пережила Голокост. Почувши про початок війни, старенька запитала: «А хто напав? Німці?» «Ні, — відповіла дочка, — Росія». І жінка, яка пам'ятала свою першу евакуацію в 1941-му, випалила з українським акцентом: «Вони що, з глузду з'їхали?!»

Каюся, як і переважна більшість героїв цієї книги, я не вірив, що така війна можлива. Точніше, не допускав, що вона почнеться. Людям властиво сподіватися на краще й помилятися у своїх очікуваннях. Усі ми свято вірили в заїжджене *Never again*. Але 24.02.2022 ці слова втратили сенс. Пора знайти нові.

Михайло Гольд, голова проєкту Exodus-2022

Одним «Градом» убило чоловіка, сина, маму та собаку

Ірина Живолуп
нотаріус, Ізюм

Мене щойно завезли в номер на колясці, зараз сяду на ліжку й поговоримо... Ось.

24 лютого о п'ятій ранку мені зателефонував син із Харкова і сказав, що їх бомблять. Я схопилася, почала кричати, мовляв, швидко в підвал спускайся, а потім вибирайся в Ізюм. Він наступного дня останньою електричкою з Харкова й приїхав. Потім зателефонував колега — їхній будинок бомбили, друзям у сусідньому районі знищили вщент село, де колись стояла військова частина. Розпочався потік поранених. 25-го росіяни стали гатити по Ізюму. Я пропонувала виїжджати, але мама й чоловік не хотіли, а я не могла їх залишити.

Вижила лише я

Чому народ одразу не порозбігався? Ніхто не вірив, що місто рівнятимуть із землею. Росіяни ж руйнували школи, церкви, будівлі, що пережили обидві світові війни. Ізюм рівняли з землею, бо не могли обійти нашу гору Кременець. Росіяни, як і німці в 1941-му, у тому самому місці ставили понтони. Гора була всипана російськими трупами, але їх завів у місто зрадник. Усі знають, хто це, думаю, його наздоженуть.

1 березня о 12-й ночі ми спали в себе на четвертому поверсі, і раптом чоловік кричить: «Літак!» І таке відчуття, що просто у вікно влітає. Бомбу скинув на площі, а ми трохи нижче живемо — перший будинок за міськвиконкомом. Хвиля була така, що мене відкинуло через усю спальню до дверей — чоловік витяг. Загалом ховалися у ванній, потім спустилися до підвалу, а далі перебралися до мами — у неї власний будинок, льох обладнаний. Тоді щодня бомбили через кожні півтори години — один за одним ішли літаки. На один день начебто стало тихіше, а ввечері 6 березня за-скавулів собака. Я зрозуміла, що наліт, і тут «Град» поцілів просто в передпокій, де ми всі стояли: я, мама, син, чоловік і собака. Вижила лише я. Відкопала їх, не знаю, звідки взяли сили — розбита голова, вся залита кров'ю, ноги перебиті, але балки розкидала. Син помер у мене на руках, від внутрішньої кровотечі, мабуть.

Ми всі «очкарики», і всі окуляри цілі залишилися. Дивно так... Не знаю, навіщо вижила. Заповзла до хати, знайшла воду, залізла на ліжко, одягнула куртку сина, шапку — і вісім днів так лежала: без вікна та даху, 10-градусний мороз, ракети літають цілодобово, тіла рідних на порозі. Воду пила, ковбаски взяла в сина в рюкзаку. Пам'ятаю запах реактивного палива. Розплющую очі — навпроти шафа-купе вся в дірках, тобто я в сліпому кутку опинилася, дякувати богу.

Якось почула голоси сусідів, закричала — вони мене витягли, помили, нагодували. Потім прийшов фельдшер, глянув на ногу — каже, що лікар потрібний. А лікарню на

той час уже розбомбили. Проте один хірург залишився. Сусіди під бомбардуваннями відвезли до нього, Кузнецова Юрія Євгеновича. Він із медсестрою мені по живому зашив. Пам'ятаю, як кричали, щоб не втрачала свідомості, бо реанімувати нічим. Загалом, залагали й поклали до підвалу лікарні. Але мені пощастило, ще багато ліків залишалося, перев'язувальні матеріали тощо. Лікували за повною програмою, бинтували, двадцять п'ять днів просиділа в підвалі. Не знаю, звідки взялися сили все це витримати.

Єдиному лікарю, що залишився, погрожували прострелити ноги

Дуже багато людей з осколковими пораненнями лежало, з переломами. До того ж легеневі захворювання, адже в підвалах жили, а ще інсульты в літніх людей. Хтось намагався лікареві-жінці гроші тицьнути, вона не взяла: «Тут не мародери працюють, а люди». Завідувачка лабораторії, вісімдесят два роки, єврейка, її врятували в роки Голокосту, робила елементарні аналізи крові та сечі — майже без реактивів. В одному дворі живемо, вона мене знає. Принесла одного разу банку варення. Питаю: «Навіщо, Елеоноро Данилівно?». «Ні, Ірочко, це тобі».

Я клуб із розгадування кросвордів організувала в підвалі. Спочатку троє людей, потім п'ять, вісім підходило, ставили стільці. Вони бомблять, а в нас своє життя. Це відволікало, адже страшно, коли тремтять стіни, а на тебе сиплеться штукатурка. Я хоч на милицях кудись доповзу, а є ж лежачі. Росіяни на той час уже зайняли місто, наприкінці березня вони зайшли. Їм на зміну прийшли бойовики з ОРДЛО та кадіровці. Чеченці до лікарні не заходили, а «денеєрівці» — це взагалі жах. Єдиному лікарю, який залишився, сказали, мовляв, ноги тобі зараз прострелимо, подивимося, який ти лікар. Я лежу, а один з автоматом підходить, рука на курку, піднімає ковдру, тицяє в ногу, а вона в лангеті. О боже, думаю, зараз вистрілить. Пропонували вивозити до Росії,

до Белгорода. Лікар сказав — цю пацієнтку в жодному разі не можна чіпати, спеціально страху нагнав на них.

Блокпости встановили через кожні п'ятдесят метрів, одягнені як бомжі, у касках часів Другої світової. Один у кросівках, інший у якихось босоніжках. Збрід блатних і зграя жебраків.

Усі квартири перевіряли, будинки, виганяли людей із підвалів. Якщо було замкнено — збивали замок. У знайомій сусідка виїхала, потім повернулася за документами до свого двоповерхового будинку, бачить — усе упаковано, варильну панель знято, посудомийну машину, дитячий одяг. Солдат за нею ходив з автоматом, а ця тітка Женька каже: хоч якісь речі залиште, холодно ж. Не дозволив, лише медалі чоловіка та свої документи забрала.

Бомбили навіть цвинтар

У нашій квартирі вікна та двері вибило, але вони й там почистили, речі якісь забрали, гелі, навіть труси мої, вибачте за інтимні подробиці. А в сусідів заклинило залізні двері, вони їх вибили й трикімнатну квартиру на тріски рознесли. Машини віджимали, зламували гаражі, офіси, оргтехніку забирали. Спиртне вимагали, їжу, дайте м'ясо, кажуть, — а звідки в хрущовці м'ясо після місяця війни?

Поруч у нас селище циганське. Повиганяли їх на мороз, сказали, цигани — не люди, спалювали їхні будинки, на одному просто розвернулися. Антифашисти, загалом.

Я домовилася, що моїх поховають. Чоловіки стали копати могилу, земля промерзла, а тут з гелікоптера почали обстрілювати цвинтар — людині руку відірвало. Алею воїнів-«афганців», і ту розбомбили. Меморіал полеглим солдатам Другої світової там стоїть — нікого це не зупинило.

Був якийсь період затишшя, коли волонтери викопували тіла на клумбах, на городах, біля під'їздів, усіх фотографували, хоронили та надсилали номери. На дальньому цвинтарі моїх закопали, ближче до лісу. Не знаю, де вони

Син, мама і чоловік Ірини Живолуп

лежать, під яким номером... Свідоцтво про смерть також не можна було отримати. Волонтерів не пускали, вони пропонували забрати поранених з лікарні, не дозволили ані їм, ані міжнародним організаціям. Якщо спочатку таємними стежками люди через ліс якось виходили, то на початку травня все перекрили. Автовокзал розбомбили. Розстрілювали евакуаційні автобуси, у мене подруга виїжджала з мамою, зять бабусю накрив тілом. Поранили, але живий, слава богу. Інша моя подруга, гінеколог Лідія Мединська, йшла приймати пологи до підвалу — прилетіло та вбило її. У завідувача банку загинули мама та брат зі всією родиною.

В один багатоповерховий будинок 9 березня влучили — хто каже, що п'ятдесят, хто — шістдесят людей під завалами залишилися, цілі родини загинули. Ніхто ж не рахував. Товариш мого покійного першого чоловіка там загинув, а поховали після Великодня, наприкінці квітня тіло дістали.

За Ізюмом є велике село Кам'янка — від цього села залишилося два будинки. Неподалік нас Святогірська лавра — туди люди побігли рятуватися, а її теж бомбили. Такого навіть нацисти не робили.

ЗМІСТ

<i>Юрій Андрухович</i> Голоси, що мають бути почуті	5
<i>Мирослав Маринович</i> Трагедія на «три А»: Ад, Апокаліпсис, Армагеддон	9
<i>Передмова автора-упорядника</i>	15
Одним «Градом» убило чоловіка, сина, маму та собаку (<i>Ірина Живолуп, Ізюм</i>)	17
Російський танк зупинився просто біля вікна й спрямував на нас дуло (<i>Вікторія Друзенко, Буча</i>)	29
Коли побачили українські нашивки на шевронах солдатів, плакали, як діти (<i>Марина Пілецька, Маріуполь</i>)	37
Поки мама евакуювалася з Бучі, нарахувала одинадцять трупів на вулиці (<i>Павло Зельдїч, Ірпінь</i>)	45
Російський танк методично розстрілював дев'ятиповерхівку кілька годин (<i>Людмила Бейтер, Маріуполь</i>)	51
Путін не розуміє, з ким зв'язався (<i>Ольга Мазуренко, Київ</i>)	58
Тіло без рук, ніг та голови валялося наче сміття посеред дороги (<i>Євгенія, Маріуполь</i>)	63
Росіяни в нас жили, і в кожній кімнаті в прямому сенсі справляли нужду — скрізь, де можна присісти (<i>Сара, Гостомель</i>)	74
Коли пролітає крилата ракета — усе всередині стискається (<i>Броніслава Громова, Лев Тумаркін, Харків</i>)	79
На очах 16-річної доньки загинуло вісім людей (<i>Ірина Полюшкіна, Маріуполь</i>)	82
Діти дуже боялися — я такої молитви «Шма, Ізраель» не чула ніколи (<i>Талья Левітан, Київ — Анатевка</i>)	91
Від фосфорних бомб горіло те, що не може горіти (<i>Інна Затолока, Маріуполь</i>)	98
Немає в Україні міста, де путінську Росію ненавиділи б більше, ніж у Чернігові (<i>Ірина Липкіна, Чернігів</i>)	105

Дві ракети «Іскандер» впали за п'ятнадцять метрів від мого будинку (Юрій Мітницький, Костянтинівка Донецької області)	112
Уламками снаряда мамі перебило ноги — вона закрила собою онука (Вадим, Маріуполь)	115
Перший місяць окупації росіяни не дозволяли нікого ховати (Ольга та Денис Шубіни, Херсон)	125
Скоро від Харкова нічого не залишиться (Дмитро та Олена, Харків)	133
Іноді так сильно бомбили, що багаття доводилося розводити просто у під'їздах (Юрій, Маріуполь)	137
Уранці собаку вигулювала, думала, газові балони на дорозі лежать, а то бомби (Світлана Швець, Чернігів)	142
Син допоміг упіймати російського пілота (Яків Лернер, Київ)	147
Ад, Апокаліпсис, Армагеддон (Ігор П'ятикоп, Маріуполь)	152
У центрі міста розстріляли онкологічний центр (Олександр Чернявський, Мелітополь)	161
Евакуювалися прямо з підвалу (Інна Слуцька, Дніпро)	166
Нас дуже проблемно випускали з Росії, навіть дитину допитували (Світлана Аганцева, Маріуполь)	171
Дружина вела машину й на ходу годувала дитину грудьми (Павло Фішель, Київ)	179
Встигла взяти документи, дві нічні сорочки та вишиванку (Наталя, Буча)	185
Чоловік пішов забрати мою маму з іншого району — через чотири дні знайшли його тіло (Любов Губенко, Маріуполь)	190
Стареньких сусідів росіяни розстріляли, а в мене просто у квартирі порилися (Алла Кременчук, Ірпінь)	196
З під'їзду до під'їзду перебігали, поки вони перезаряджали (Оксана, Маріуполь)	200
Дядько помер через відсутність медичної допомоги (Вікторія Сімсон, Харків)	209
Усі мої предки говорили російською, але сьогодні краще застрелюсь, ніж поїду до Росії (Олександра Єрофеева, Чернігів)	212
У нас не залишилося нічого в Маріуполі, і від Маріуполя нічого не залишилося (Інна Шумуртова, Маріуполь)	216

Війна навчила жити одним днем (<i>Михаль Казакова, Дніпро</i>)	225
Вісім ракет над нами пролетіли, Барух ашем, живі залишилися (<i>Тетяна Васильченко, Миколаїв</i>)	229
Російський офіцер напучував на прощання: «Вісімдесят чотири роки? Уже час самому здохнути» (<i>Юрій Некрасовський, Маріуполь</i>)	232
Вмикала мультики, щоби діти не чули артилерію (<i>Юлія Потоцька, Харків</i>)	236
Після нальоту сусідському хлопцю відрізали ножицями ногу — вона висіла на сухожиллях (<i>Отар, Маріуполь</i>)	241
Безкінечна втеча з кішкою на руках (<i>Анна Стругацька, Київ</i>)	245
Місто було всіяне трупами (<i>Лев Кацаран, Маріуполь</i>)	249
У нашому будинку штангою зі спортзалу росіяни вибили двері у всіх квартирах (<i>Олена, Буча</i>)	254
Дитину на задне сидіння вклали й накрили ковдрами (<i>Влада Ігнатова, Харків</i>)	259
Репортаж із маріупольського підвалу (<i>Аліса Ростовцева, Маріуполь</i>)	263
Я ненавиджу російську владу, але не народ чи мову (<i>Світлана Петровська, Київ</i>)	271
Ми сиділи в підвалі під четвертим під'їздом, а перші три вже палали (<i>Ірит Романова, Маріуполь</i>)	277
Всевишній не посилає випробування, які нам не під силу (<i>Руслана Анфімова, Запоріжжя</i>)	284
Всевишній нас переставив (<i>Світлана Павлоцька, Дніпро</i>)	287
82-річна мама плакала над хлібом і згадувала розповіді бабусі про війну (<i>Юлія Іващенко, Маріуполь</i>)	293
Багато російськомовних харків'ян свідомо переходять на українську (<i>Валерія Кольчик, Харків</i>)	299
На збори дали п'ятнадцять хвилин (<i>Михайло Френкель, Київ</i>)	304
Російський танк розстріляв наше відділення нейрохірургії (<i>Аліна Бузунар, Маріуполь</i>)	308
Війна — це те, до чого ніхто ніколи не готовий (<i>Батья Гурська, Київ — Анатевка</i>)	317
Ми все кинули й пішли (<i>Євген Чепурняк, Дніпро</i>)	323

Вийшов посмажити яечню й... отримав осколок у спину (Максим, Маріуполь)	328
Для мене всі росіяни — погані (Валерія Холодова, Київ)	333
Удома світло намагалися не вмикати, а на вулиці не розмовляти (Людмила, Херсон)	337
Поховала маму на городі (Вікторія Левашина, Маріуполь)	340
97-річний батько навідріз відмовився евакуюватися (Анатолій (Тув'я) Шенгайт, Київ)	346
Зі ста двадцяти восьми квартир нашого будинку вціліли чотири (Михайло Ісаакович та Алла Аркадійвна, Маріуполь)	351
Для нас це друга війна (Алла Якобсон, Донецьк — Київ)	356
Усе моє оточення зненавиділо Росію (Віталій Бугай, Харків)	360
Маму поховали на дитячому майданчику, де ми із сином гуляли (Вероніка, Маріуполь)	363
Будувати сьогодні плани — безглуздо (Олександр Володарський, Київ)	367
Батько мій — росіянин, і тому для мене вся ця історія ще болючіша (Катерина Чаговець, Харків)	372
Усе, що маю зараз — принесли ізраїльтяни (Марина Сташенко, Маріуполь)	375
У нашому купе їхали вісімнадцять осіб (Хана Бучачая, Дніпро) ..	384
Записав відеозвернення до єврейських громад світу з підвалу (Олександр Духовний, Київ)	388
Сьогодні мені соромно розмовляти російською — моєю рідною мовою (Юлія Свірська, Маріуполь)	392
Син запитав: «Мамо, мене вб'ють?» (Анна Куницька, Київ)	398
Мене вивезли у фургоні для перевезення меблів (Лідія, Харків)	402
Якимось дивом знайшли два примуси — у Песач на них мацу пекли (Раїса, Маріуполь)	405
Тридцять кілометрів до кордону ми пройшли пішки (Юлія Гріс, Одеса)	408